

EEN WINKEL IS EEN HOEK OF HEEFT MINSTENS EEN TYPISCH WINKEL- VENSTER

Winkelvesters en winkelpuien in het 17de- en vroeg-18de- eeuwse Gent

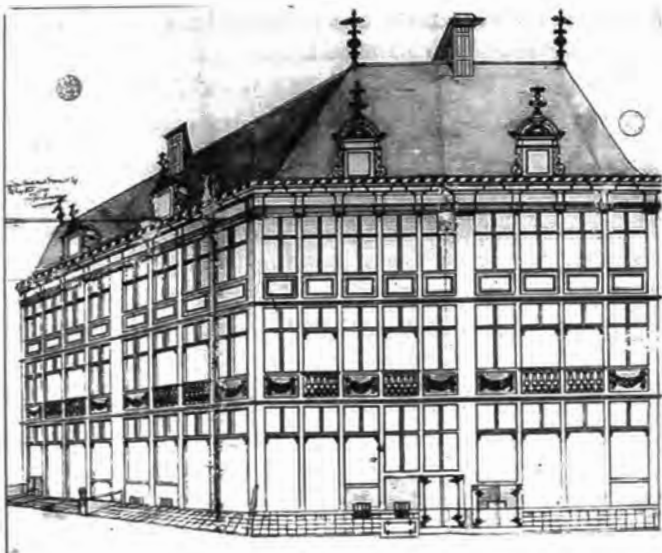
Luc Devriese

Samenvatting

Verrassend veel van de in de eerste helft van de jaren 1700 nieuw gebouwde Gentse huizen waren winkels. Ze zijn herkenbaar aan de gelijkvloerse vensters waar het stenen 'kruisvenster', met vier lichtvlakken ('vierlicht') vervangen is door een 'drielicht'. Ze werden afgesloten door horizontaal openklapbare luiken. Het onderste diende om de waren op uit te stallen, het bovenste gaf bescherming tegen regen en zon. Niet minder dan een op drie interpreteerbare bouwaanvragen met geveltekening uit die periode bewaard in het Gentse stadsarchief, vertoont dergelijke morfologie. De meest typische vorm werd aan getroffen bij hoekhuizen: hoekwinkels, waarvan de term winkel (hoek) trouwens afgeleid is. Dit wordt uitvoerig geïllustreerd aan de hand van nog bestaande gebouwen in het Gentse stadscentrum.

Inleiding

Over historische winkelpuien is er mooi geïllustreerde informatie voorhanden (zie de beknopte bibliografie hieronder). Het leeuwendeel daarvan beschrijft en toont realisaties uit de twee vorige eeuwen. Deze bijdrage, beperkt tot Gent, neemt de daaraan voorafgaande periode als onderwerp, de bloeitijd van de 'verstening' van de voordien meestal houten straatgevels. Tot halverwege de 18de eeuw werden de stenen gevels nog opgetrokken in skeletbouw, een techniek ontleend aan de houtbouw die er aan vooraf ging. Die skeletbouw was uitstekend geschikt voor winkels. Het systeem laat grote muuropeningen toe en die geven ruimte voor het uitstallen van winkelwaren, voor winkelaccommodatie met andere woorden. In de winkels, nog meer dan in de gewone huizen, waren de verticale muurdammen tussen de venster- en deuropeningen relatief nauw, soms niet meer dan 'kolommen' bestaande uit forse stukken 'witsteen' (kalk-zandsteen). Maar toch verschenen, eveneens als opvolgers van de houtbouw, meteen al twee voor winkels specifieke bouwtypologische kenmerken: de inrichting van hoekhuizen als gemakkelijk toegankelijke verkoopsruimten en de constructie van een variante van het welbekende kruisvenster. Een kruisvenster is volgens de definitie gegeven o.a. in *Gids voor architectuur in Gent*, 'een venster dat door een middenstijl

Afb. 1 en 2. Het unieke huizencomplex oon de Burgstroot-Jon Breidelstroot (Modellen uit 1706 uit het Stadsarchief Gent [Reeks 535] vergeleken met foto 2010). In tegenstelling tot andere huizen zijn er hier op de eerste verdieping eveneens drielichten te zien. Dit zijn geen gewone vensters of winkelvensters, moor balkons, getuigen van een luxe die elders meestal ontbrak.

en een tussendorpel in vieren is verdeeld en waarvan oorspronkelijk enkel de bovenvlakken van vast glas-in-lood waren voorzien'. Dergelijke vensters zijn dus onderverdeeld in vier licht doorlatende delen: vier 'lichten'. Het zijn 'vierlichtvensters' of 'vierlichten'. Om het gebruik van horizontale luiken als 'toogplanken' toe te laten, werd, zoals we hierna zullen zien, een variante, het 'drielicht' geconstrueerd.

Door deze twee bouwvarianten kregen verrassend veel huizen een typisch 'winkeluitzicht'. Hoe die er uit zagen, hoe ze nog herkenbaar zijn in het Gentse stadsbeeld en hoe talrijk ze waren, is het onderwerp van deze bijdrage.

Skeletbouw

Eerst een woordje uitleg over een essentieel element in dit verhaal: de skeletbouw. Een extreem voorbeeld van deze hoogontwikkelde bouwtechniek is te zien in een groot gebouw aan de Burgstraat tussen de Lieve en de Jan Breidelstraat (afb. 1 en 2). Raam- en deuropeningen nemen bijna de hele muuropervlakte in. Ze zijn voorzien van bovenlichten en op de verdiepingen behalve aan de balkonvensters zijn ze ook nog vertikaal onderverdeeld. Dit uniek gebouw vormt een prachtige illustratie van de traditionele Gentse huizenbouwstijl, sterk afwijkend van bv. de veel beter bekende en de via de neogotiek veel meer verspreide Brugse geveltypes. De meestal in gerestaureerde vorm behouden huizen van dit type en de vele in het stadsarchief bewaard gebleven gevelplannen van winkels stammen overwegend uit de eerste helft van de 18de eeuw.

Afb.3. Gewad 31 (foto 2010). Dit geveltype uit 1704 geeft de in dit artikel beschreven (hoek)winkeltypologie perfect weer: forse hoekkolom, in de muuropvulling onderaan is naast de hoekzuil nog een tweede (gewezen) deuropening herkenbaar; gelijkvloerse winkelvesters met één onderlicht en twee bovenlichten (drielichtvensters). Verderop in de Abrahamstraat een kruisvenster dat niet bij de winkel hoorde; op de verdieping - uiteraard - eveneens kruisvensters (vierlichten).

De meeste dergelijke huizen zijn echter niet zo uitgesproken zichtbaar skeletvormig van structuur. Ze hebben bredere verticale muurdammen tussen de gevelopeningen. Maar ook daarin is de skeletstructuur herkenbaar. Met de onderverdelingen van venster- en deuropeningen corresponderen niet zelden witte muurindelingen die fel afsteken tegen de roodgeverfde baksteenmuurvlakken. Die horizontale en verticale banden waren in origine opgebouwd uit (dure) natuursteen-elementen, maar al gauw werden ze aangevuld of zelfs vervangen door dun witachtig pleisterwerk. Het werden pseudo-witsteen banden. Ze geven de indruk van een skelet in een strakke architectonische vorm, ook waar dat er in werkelijkheid niet was (afb. 3). De eeuwentrotserende stevigheid van de bouwsels werd bereikt, niet door na-

Afb. 4. Steunijzer (danker onder de witsteen-tussendorpel) boven een van de hoekwinkeldeuren in Goudstroot 12 (foto 2015).

Afb. 5. Balk-anker Goudstroot 12 (foto 2015).

Afb. 6. Goudstroot 12 (foto 2010). Massieve hoekzull uit blauwe hardsteen geflankeerd door twee nu vastgemaakte deuren. Wellicht vroeger open. De twee winkelvensters ('driellichten') geven samen met de deuren de afmetingen aan van de winkel van kruldenner Pieter Moreau, bouwer van dit huis uit 1707.

tuurstenen muurbanden, maar door meterslange metalen verankeringen onder de tussendorpels van vensteren deuropeningen (afb. 4) en door de moerbalken van de houten plafonds verankerd tegen het muuroppervlak (afb. 5). Het is de bouwstijl die, onder andere in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen* het 'traditionele type' genoemd wordt. Ook deze term verwijst naar de oudere houtbouw.

Hoeken

Hieronder willen we enkele Gentse, actueel nog goed herkenbare, zelfs opvallende voorbeelden belichten van huizen waarin de origine van een winkel in de betekenis van hoek nog perfect afleesbaar is. We weten het allemaal: 'winkel' was ooit synoniem van hoek. De oude betekenis blijkt nog uit 'winkelhaak'. Het woord bevat de Indo-Europese wortel 'weng': gebogen zijn, of ook wankel. We geven de hoekwinkels (om even een veel gebruikt pleonasme te hanteren) hier weer onder vorm van een fotoreportage met korte commentaren. Voornaamste structurele element (samen met de verankering) en meest in het oog springend in elk van deze gebouwen, is de stoere hoekkolom uit blauwe hardsteen (afb. 6 tot 11). Deze Tournaisiaanse hardsteen, 'petit granit', wordt in de Gentse archiefteksten soms als 'steen van Ecausines' of in allerlei schrijfwijzen als 'Sosynschen' steen aangeduid. Ook de niet naar de originele toestand geres taureerde gevallen zijn goed herkenbaar (afb. 12 tot 18).

Dikwijls hadden de hoekwinkels ook meer dan één deur. Het imposante hoekhuis aan de Burgstraat en de Jan Breidelstraat - een ware orgie van muuropeningen - had bij de hoek zelfs

Afb. 7. Hoogpoort 85, hoek Zandberg (foto 2015): open portiek van hoekwinkel in een huis van latere datum (eind 18de eeuw).

Afb. 8. Langemunt nr. 2, hoek-Hoogpoort (foto 2010). Massieve hoekzuil. De deuromlijsting er naast in de Langemunt werd pas enkele jaren geleden uit het Sint-Baafs steenmuseum overgebracht bij de restauratie van dit huis uit 1715 waarvan het gelijkvloers voordien volledig gewijzigd was. Een dergelijke deuromlijsting is niet typisch voor winkels.

Afb. 9. Vrijdagmarkt 9, hoek vormend met het Meerseniersstraatje (foto 2010). de gelijkvloerse vensters en deuren met grote glasvlakken kregen hun uitzicht bij de restauratie eind vorige eeuw en geven een impressie van het vroegere winkel- uitzicht.

Afb. 10. Typische 'drieliicht' winkelvensters naast de hoekzuil en de ingang deur van dit huis aan de Kleine Vismarkt-hoek Kraanlei (foto 2015).

Afb. 11. De hard gerestaureerde gevels van het hoekhuis 'Den Buck' Vrijdagmarkt 1, hoek vormend met het Grootkanonplein geven nog een impressie van hoe de vroegere winkeltoestand moet geweest zijn bij de bouw in 1718 (foto 2015).

Afb. 12. Kraanlei nr. 1 (foto 2015). De gerestaureerde benedenvensters van dit hoekhuis herinneren aan de bij restauraties in het begin van vorige eeuw zeer geliefde pittoreske kleine houten raamlindingen, eerder dan aan de vermoedelijke originele toestand.

derop aan elke straatzijde nog eens twee (zie afb. 1 en 2). Het was dan ook een gebouwencomplex waarin meerdere winkels en meerdere families onderdak vonden. De toestand getoond op de 'modelle' van 1706 bleef bijna wonderbaarlijk goed bewaard en kon gelukkig deskundig gerestaureerd worden met eerbied voor de originele toestand.

De eigenlijke winkel was meestal niet groter dan de ruimte onmiddellijk achter de deuren en de winkelvensters. Als de deuren overdag openstonden kon je er meteen naar binnen in de verkoopsruimte die meestal ook een werkwinkel was. Daarin zat de ambachtsman druk bezig, als hij niet aan het verkopen of aan het babbelen was. Die winkel was vermoedelijk meestal erg klein. Dit werd onder andere *de visu* vastgesteld aan de hand van sporen onder een later aangebrachte bepleistering en op het van eveneens latere bepleistering ontdane houten plafond bij de restauratie in 1990-1992 van het huis Goudstraat 12, hoek makend met de Sint-Katelijnestraat. De winkel besloeg aan beide zijden van de hoek de breedte van een hoekdeur en één winkelvenster er naast, een ruimte van ca. tien vierkante meter. Het is nauwelijks overdreven te stellen dat deuren en vensters de verkoopsruimte en niet zelden ook de werkrimte van de ambachtsman vormden. Ze 'waren' de winkel. De open of dicht gemaakte hoekportieken aan de Hoogpoort-Zandberg, de Wijzemanstraat-Bij Sint-Jacobs en aan de Onderstraat-Schepenhuisstraat waren dat wellicht ook (zie afb. 7 en 14-18).

Net als nu primeerden toegankelijkheid en mogelijkheid tot uitstalling. Al-

leen waren de ruimten veel kleiner en konden ze op de vele koude dagen niet zo aangenaam verwarmd worden als nu het geval is. Wellicht werden ze zelfs helemaal niet verwarmd. Ze stonden open en bloot, al konden ze meestal afgesloten worden met linnen of perkament over houten inzetramen gespannen en min of meer doorzichtig gemaakt.

Afb. 13. Hoogpoort 2-4, hoek Kortemunt (foto collectie DSMG documentatiecentrum, Sint-Amandsberg, jaartal niet gekend). Ondanks de ingrijpende verbouwingen is de typische vroegere winkeltoestand met massieve hoekzuil nog goed herkenbaar.

Uniforme winkelenstertypologie

Daarnaast was er de opvulling van de muuropeningen onder de vorm van typische winkelensters. In feite veranderden deze doorheen de 16de, 17de en eerste kwart van de 18de eeuw niet wezenlijk, zo schrijft Everaert in zijn technisch en illustratief goed gestoffeerde bijdragen in het boek *Vensters in Gentse huizen*. De 'onderlichten' van gewone gelijkvloerse kruisvensters waren voorzien van verticaal draaiende luiken. In tegenstelling daarmee bestond het typische winkelenster uit een op- en een neerklappend luik, zoals te zien is in de gereconstrueerde houten 'penshuisjes' aan het Groot Vleeshuis (afb. 19). In de archiefteksten was een 'winkel venster' trouwens synoniem van 'vallend' of 'uitvallend' venster. De producten werden uitgesteld op het onderste luik onder de bescherming van het bovenste. Dit type ontstond, zo verklaart Alfons Van Werveke, uit de houten huisjes die tal van winkeliers-ambachtshuizen tegen hun huisgevel hadden opgetrokken. Zoals nu nog steeds het geval is, ging de stedelijke overheid vanaf de jaren 1600 daar tegenin. Vaste constructies buiten de rooilijn op straat werden verboden. In zeldzame gevallen waren er geen luiken maar bood een getraliede 'korf' aan het onderlicht een inkijkje op de te koop aangeboden waren (zie afb. 3, Abrahamstraat).

*Afb. 14 en 15. Wijzemanstraat 10 en 13, hoek varmend met Bij Sint-Jacobs (foto's 2010).
Hoekdeuren in al of niet open partieken in wellicht meermaals oppervlakkig veranderde
geveltjes. Moeiteloos terug te voeren naar de situatie te zien aan de huizen Gewad 31 en
Goudstraat 12.*

Overnacht werd de winkelwaar binnengehaald en waren de luiken uiteraard gesloten. Zoals ook bij gewone vensters en andere huizen gebruikelijk was, hadden de bovenlichten ('luvensters', 'luwenen') glas in lood beglazing. De presentatie in het winkelveenster kon variëren volgens de aard van de verkochte waar. Zo installeerden juweliers een ijzeren kool bovenop het neerliggende luik. Merseniërs beperkten zich er toe hun waren op te hangen aan

Afb. 16, 17 en 18. Huis De Raeve met bijgevoegd buurhuis in de Schepenhuisstraat, samen nr. 2 (foto 2010 vergeleken met toestand vóór de restauratie, foto uit *Bouwen door de eeuwen heen, Gent deel 4na*, 1976 en een schets van Armand Heins in de *Inventaire archéologique* nr. 485, april 1900). Schoolvoorbeeld van zachte restauratie met maximaal behoud van bestaande elementen, tot en met de raamindelingen. Deze van het winkelgedeelte zijn niet terug te voeren tot de oorspronkelijke 17de- of 18de-eeuwse toestand. Ze vertegenwoordigen een waardevolle, zelfs zeldzaam geworden getuigenis van een latere winkelramenstijl. De vensters van de 'voute' behielden hun originele kruisen met aan de eerste verdieping 'dievenijzers' in de bovenlichten.

een stok of een lijn aan hun gevel of voor hun deur. Velen verkochten enkel of overwegend door hen zelfgeproduceerde producten. Uitzondering daarop vormden vooral de merseniërs en de kruideniërs. Overigens moeten we er ons wel rekenschap van geven dat ambachtslui en handelaars vooral verkochten op kramen geïnstalleerd (bemerkt het woordonderdeel 'stal') op de vele gespecialiseerde markten. De kramen werden overigens steevast 'stal' (Frans: 'étal') genoemd, vandaar 'uitstallen', 'uitstalraam', 'etaleren').

Afb. 19. Penshuisjes op de Pensmarkt (foto 2015). De opklappende delen zijn gebleekt door regen en wind.

Het in die periode algemeen verspreide kruisvenster (kruiskozijn) was minder compatibel met horizontaal naar buiten klappende luiken. Deze waren gemakkelijker plaatsbaar wanneer er slechts één onderlicht was. In plaats van door kalkzandsteen 'monelen' in vier verdeeld te zijn, vertonen winkelvensters slechts drie vakken: twee bovenlichten, net zoals bij de kruisvensters, maar onder de tussendorpel slechts één niet onderverdeelde opening over de hele breedte van het venstergat. Eén onderlicht dus met twee bovenlichten, samen een 'drieliicht', zoals dat heet in vaktermen (afb. 20, 21). In zeldzame gevallen, in hoge en rijke huizen, zijn de bovenlichten nog eens onderverdeeld door een extra tussendorpel. In Gent is dat te zien aan het Sint-Veerleplein en de Kleine Vismarkt.

Bij winkelvensters was de tussendorpel (horizontaal tussen onder- en bovenlicht) niet zelden ondersteund (geschoord, etymologie: geschouderd) door

versierde consoles aan de zijkanten (zie afb. 4). Structureel veel belangrijker is de verankering met behulp van dikwijls over meerdere muuropeningen doorlopende ijzeren staven onder de boven- of tussendorpels. Hierboven wezen we er al op dat ze ontstaan zijn uit de skeletbouw, herinnerend aan de vroegere houtbouw.

De zijranden van het onderlicht uit kalkzandsteen of uit witgepleisterde baksteen waren voorzien van een hoekig 'slag' waarin de luiken passen. Heel zelden zijn er nog 'dookgaten' of 'doken' bewaard gebleven. Dat zijn al of niet met lood gevulde hechtgaten voor de staven (of hun aangrijppunten: ogen of steunen) die het bovenluik ophielden (afb. 22). Bij de bovenlichten die geen buitenluiken hadden, vertonen de verticale zijranden meestal een kwarthol profiel. Deze luikloze bovenvlakken waren meestal voorzien van 'dievenijzers' (zie afb. 6).

De open gelijkvloerse onderlichten, de winkelensters van toen, verstoorden de ritmiek van de gevels niet. De stedelijke dienst Monumentenzorg slaagde er hier en daar in de mooie oudere toestand te laten herstellen en snuggere huiseigenaars konden daarmee hun zaak opwaarderen. We zien het op de hierbij gereproduceerde afbeeldingen. Jammer genoeg lukte dat nog veel te weinig. De huidige schreeuwerige, zo groot mogelijke etalageramen passen op de oude gevels als een tang op een varken. Loop maar eens door de Langemunt ...

Afb.. 20. Gewad 34 (foto 2009). Archetypisch laat – 17de-
vroeg 18de-eeuws winkelluizicht in gerestaureerde toestand.

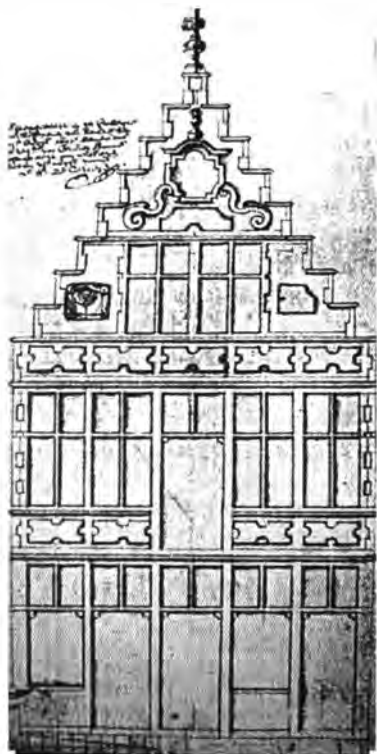
Relatief grote aantallen

De vensters van huizen die effectief voor winkelactiviteiten in gebruik waren, hadden dus minstens vanaf de 17de eeuw tot ergens in het eerste derde van de 18de eeuw in Gent een goed herkenbare typologie. In de periode dat 'witstenen' (kalkzandstenen) kruisvensters vrijwel algemeen voorkwamen, weken ze duidelijk af van het normale patroon.

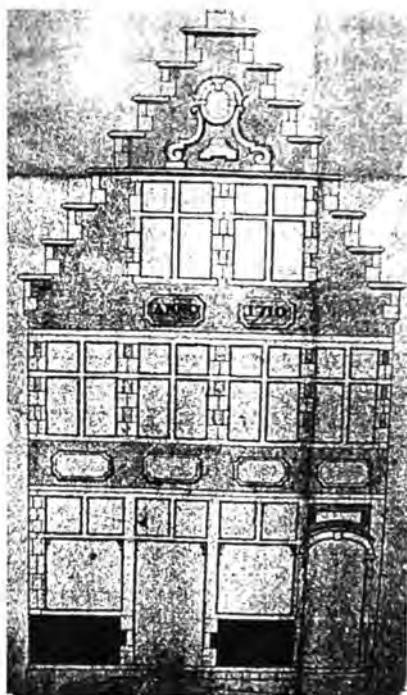
In de prachtige collectie Gentse 18de-eeuwse bouwaanvragen met 'modelle' van de voorgevelopstand bewaard in het Gentse stadsarchief (reeks 535), zijn de tekeningen met dergelijke winkelramen gemakkelijk te herkennen. Bij de bredere gevels met meerdere vensters kon het gebeuren dat alle benedenvensters de winkelmorfologie vertonen. In de gevallen waarin gelijkvloers zowel drie- als vierlichten voorkomen, zal men de drielichten, de winkelvensters dus, naast de deur(en) aantreffen.

Afb. 21. Abrahamstraat (foto 2015). Zachte restauratie met behoud van de originele kolommen. Drielichtvensters naast de winkeldeur. Een kruisvenster verderop.

Afb. 24. Langemunt. Geveltekening bij de bouwaanvraag uit 1769 (Stadsarchief Reeks 535).

Afb. 25 Tussen 't Pas. Geveltekening bij aanvraag voor verbouwing (Stadsarchief Reeks G12 nr. 2341).

Sommigen zoals de vensters van de welbekende 'Werken van Barmhartigheid' en 'Het Vliegend Hert' aan de Kraanlei bleven bestaan in gerestaureerde vorm. Van anderen bleven oude foto's bewaard, vooral in de verzameling van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stedenschoon (in het Stadsarchief). Gemakkelijk raadpleegbare fotoboeken geven daarvan een indruk. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat in de periode waaruit de foto's stammen de meeste 'kruisen' en 'drielichten' al verdwenen waren. De best herkenbare actuele winkeltype gevels in de hierboven beschreven traditionele stijl zijn het resultaat van reconstructies van in de 19de eeuw veranderde exemplaren, reconstructies waarbij niet zelden de originele 'gevelmodelle' uit het Stadsarchief ... model stond.

Met bijzondere dank aan Guido Everaert en Christian Puttevils

Bibliografie

Onontbeerlijk voor wie een historische winkelwandeltocht doorheen Gent wil maken is de rijk geïllustreerde uitgave door Chris Bogaert, Katleen Lanclus en Guido Deseyn *Van Winkelen en Puien* verschenen in *Monumenten en Landschappen* (nr. 1, 1982, p. 11-41) naar aanleiding van een tentoonstelling in d'Hane-Steenhuysse in 1982-1983. De daarin getoonde en besproken voorbeelden betreffen echter een latere periode.

Eenieder die iets wil vertellen over historische Gentse vensters in het stadsbeeld, heeft als verplichte lectuur *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, een uitgave in 1993 verzorgd door de toenmalige Dienst voor Monumentenzorg en Stadsarcheologie. Voor wat de materie behandeld in dit nummer betreft, zijn vooral de hoofdstukken geschreven door Guido Everaert van belang (p. 47-96) met daarin twee stukjes die specifiek over winkelpuien handelen.

Enkele interessante gegevens over de oudere toestanden in een artikel van Alfons van Werveke over de introductie van de grote glazen winkelramen in *Gedenkbladen uit het leven van onze voorouders* (Gent, 1936, Willemsfonds uitgave nr. 171, p. 219-223).

Foto's vind je vooral ...

bij Van Doorne, G. (1993), *Verdwenen hoekjes van het oude Gent*, Gent, Dekenij Patershol, nr. 16, 54, 56, 60, 69, 94, 119. Idem (1994) nr. 37, 50, 66, 76, 160 en

bij André Verbeke, André, (1982), *Het Gent van toen*, Gent, met talrijke winkelfoto's en pittige uitleg.

Bij de Gentse Dienst Monumentenzorg verschijnt deze zomer een werk over Gentse winkelarchitectuur vanuit historisch perspectief.